

K ÚČELU VÝKLENKU V PŘÍZEMÍ BERGFRTU HRADU VIZMBURKA

VLADISLAV RAZÍM

Petru Mackovi k životnímu jubileu
a Antonínu Hejnovi k nedožitým 100. narozeninám

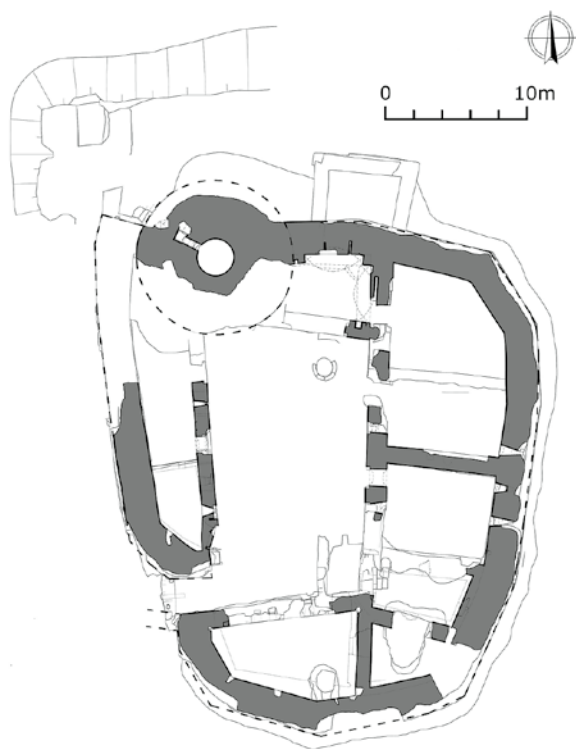
On the Purpose of the Niche on the Ground Floor of the Vizmburk Castle main tower

An original complex-shaped niche is found on the ground floor of the main round tower (Bergfried) of Vizmburk Castle (the Trutnov region) from the last third of the 13th century. There is a shaft at the end of the niche which could be covered with a stone slab. The purpose of this niche has been a subject of discussion since detailed documentation appeared. The author believes that it is a well-hidden deposit box for a precious object of the castle's builder and defends his interpretation against the opinion that it was a toilet for prisoners.

Keywords: castle – main tower – ground floor niche – deposit box for a precious object – toilet

V přízemí hlavní válcové věže (bergfritu) hradu Vizmburka z poslední třetiny 13. století (okres Trutnov) se nachází původní, náročně tvarovaný výklenek. Výklenek je zakončen šachtou, kterou bylo možno zakrýt kamennou deskou. Od pořízení podrobné dokumentace se stal předmětem diskuse účel tohoto výklenku. Autor soudí, že jde o dobře ukrytou schránku pro nějaký vzácný předmět stavebníka hradu, a tuto interpretaci obhájí proti názoru, že jde o záchod pro vězně.

Klíčová slova: hrad – bergfrit – výklenek v přízemí – schránka pro cenný předmět – záchod

Obr. 1: Hrad Vizmburk (okres Trutnov), geodetické zaměření hradu v úrovni přízemí. Vlevo nahoře pojednávaná věž /bergfrit/ (zaměření J. Kopecký a kol.; odborná spolupráce autor; k tisku připravil J. Veselý).

Hrad Vizmburk (okres Trutnov) patří k nejkomplexněji poznávaným raně gotickým hradům v Čechách. Přispělo k tomu zejména takřka úplné obnažení jeho zříceniny archeologickým výzkumem v 70. až 80 letech 20. století.¹⁾ Tento výzkum zpřístupnil nejen celou koncentrickou dispozici hradního jádra, ale také rozsáhlé pozůstatky zdí, místy dochovaných až do úrovně 1. patra, a velké množství výtvárně a slohově podstatných architektonických fragmentů z 2. poloviny 13. století. Nápadná výstavnost šlechtického hradu v poměrně odlehle části severovýchodních Čech přímo souvisela s jeho stavebníkem Tasem z Vizmburka, významnou postavou odboje proti braniborské okupaci v době interregna a poté jedním z nejvýznamnějších dvořanů krále Václava II. Tas se stal hejtmanem v několika polských zemích (pod dočasnou českou vládou) a královským podkomořím. Roku 1304, kdy zemřel rukou k zoufalství dohnaného vraha, bylo jeho reprezentativní rodové sídlo jistě již dokončené.

Podrobný stavební rozbor a hodnocení hradu byly nedávno publikovány v návaznosti na řadu předešlých dílčích prací, zaměřených především na archeologické a uměnovědné hodnoty lokality.²⁾ Na tomto místě se chceme vrátit jen k mohutné válcové věži, stojící v čele hradního jádra.

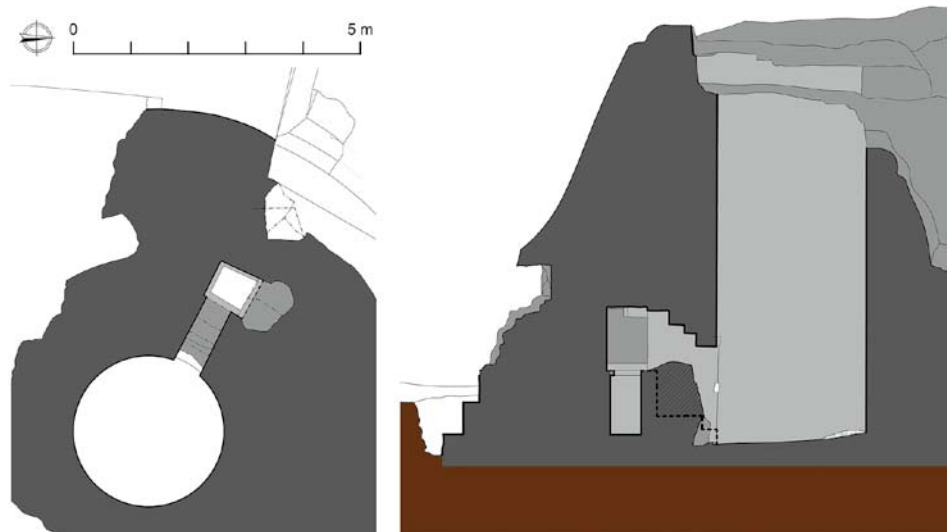
Věž byla vystavěna jako první v rámci celé dispozice (obr. 1). Podle několika zjištěných „šmorců“ se však zjevně počítalo s tím, že na její vnější plášť vzápětí ze dvou stran naváže mohutná obvodová hradba. Vzhledem k tomu, že ovál jádra byl poměrně malý, působila věž jistě obzvláště dominantním dojmem; její průměr přesahoval 11 m, zdivo mělo tloušťku kolem 420 cm. Pod sutí se věž dochovala maximálně do úrovně podlahy 1. patra, tedy do výšky asi 800 cm nad úroveň dlažby nádvoří. Tato výška se však týkala jen vnitřního pláště zdiva, neboť vnější plášť a jádro zdiva se do velké míry zřítily typickým kuželovým postupem destrukce. Originální vnější líc zdiva věže se tedy dochoval ve velmi malém rozsahu. Válcový interiér přízemí o průměru 270 cm a výšce (k vrcholu klenby) asi 700–750 cm byl výzkumem obnažen takřka neporušený. Zanikla jen kupolová klenba, jejíž přesný tvar je nejasný. Pouze otvorem v klenbě bylo možno po žebříku sestoupit na podlahu přízemí, která však dosud nebyla začištěna. Uvedený stav vnitřního pláště po obnažení archeologickým výkopem (později částečně v horní části zanikl) nasvědčuje tomu, že prostor přízemí patrně nebyl přímo osvětlen a větrán, chybí jakékoli stopy okénka (zcela však nelze vyloučit malý otvor těsně pod klenbou). Stejně jako vnější plášť zdiva, je také plášť vnitřní vystavěn z přitesávaných kusů deskovitě odlučného pískovce, spojovaných kvalitní vápennou maltou, zatímco jádro zdiva má zcela odlišný charakter – tvořila je jen sypaná suťová výplň.

Až potud představuje přízemí věže prostor typický pro spoustu českých a zahraničních hradních staveb tohoto druhu. Velmi neobvyklý je však drobný, ojediněle utvářený prostor v masě zdiva, do něž se v přízemí vstupovalo.³⁾ Prostor je dvoudílný, přední část tvoří přístupová chodbička a zadní svislá šachta (obr. 2). Chodbička je 125 cm dlouhá a pouze 49–50 cm široká. Z přízemí věže se do ní vstupuje stejně širokým a 168 cm vysokým (práh však není obnažen) obdélným otvorem bez ostění, s rovným pře-

kladem (obr. 3). Kvůli uvedené zazdívce nevíme, jak je utvářena podlaha a spodní část chodbičky. Naopak zcela obnažená je horní část, jejíž strop výrazně stoupá čtyřmi stupni směrem do interiéru. Šachta se skládá ze dvou částí nad sebou. Horní má téměř čtvercový, mírně deformovaný půdorys (cca 67 × 78 cm), oproti chodbičce o necelých 30 cm širší. Napojení na chodbičku je přitom asymetrické; v pohledu z přízemí věže je šachta oproti stěně chodbičky vlevo jen asi o 4 cm širší, kdežto vpravo o 20 cm. Na pravé straně je také ve stěně druhotně vylámaná kaverna nepravidelného tvaru. Tato horní část šachty je kolem 115 cm vysoká, přičemž takřka nepatrně převyšuje nejvyšší stupeň stropu chodbičky (obr. 2). Poněkud méně prostorná dolní část šachty, opět takřka pravoúhlá (cca 73 × 50 cm), je od části horní oddělena obvodovou, kolem 8–10 cm vysokou římsou z přečnávajících kamenů, která je však z velké části ulámaná (obr. 4). Římsa předstupovala před stěny horní části šachty asi o 9 cm, ve vztahu k dolní části zhruba o 5 cm. Provedena však byla jen na třech stranách, chyběla směrem k chodbičce.⁴⁾ Od spodní plochy římsy je dolní část šachty kolem 100 cm hluboká, avšak její zhruba vodorovné dno není zcela začištěné (k tomu srov. níže). Není pochyb o tom, že na obvodové římsě ležela deska, rozdělující svislou šachtu na dvě části (obr. 2).

Stěny všech částí popsaného prostoru jsou pečlivě zděné stejným způsobem jako plášť samotného přízemí věže. Výjimkou jsou určité partie stěn horní i dolní části šachty, tvořené plochými kameny umístěnými na výšku (na pohled tak působícími jako kvádry); v horním dílu šachty je to pod stropem ve stěně protilehlé chodbičce, v dolním dílu třetina výšky stěny hned pod římsou na straně do chodbičky. Deskami jsou tvořeny také stropy. Horní část šachty je od poněkud užší chodbičky oddělena svislými spárami, které však souvisejí pouze se stavebním postupem. Šachta byla spolu s přístupovou chodbičkou pečlivě tvarována v mase zdiva zároveň s postupnou výstavbou věže. Když zedníci uložili stropní desky komůrky a chodbičky, vyzdili nad nimi v jádru zdiva nadlehčovací pas, aby desky pod tíhou jádra zdiva nepopraskaly.⁵⁾

Na základě uvedených vlastností prostoru jsme vyslovili domněnku, že sloužil jako tajná schránka (skryš) nějakých cenností či zvláště hodnotného předmětu. Přesnější představu o využívání komplikuje zazdívka dolní části chodbičky, která zakrývá podlahu a parapetní zdivo před dolní částí šachty. Lze si však představit, že zde byl vhodně upravený přístup co nejbližší k šachtě. Poté návštěvník odklopil desku a opřel ji na římsu nejspíše směrem doprava, kde bylo vzhledem k uvedené asymetrii více místa (je pravděpodobné, že asymetrické napojení šachty na přístupovou chodbičku mělo právě tento důvod). Po uložení

Obr. 2: Hrad Vizmburk, geodetické zaměření hradu, detail válcové věže. Vlevo část přízemí s prostorem v mase zdiva, vpravo svislý řez s pohledem k severovýchodu (zaměření J. Kopecký a kol.; odborná spolupráce autor; k tisku připravili J. Veselý a V. Tutr; upravitel J. Marounek).

Obr. 3: Hrad Vizmburk, částečně zazděný vstup do chodbičky k šachtě v přízemí věže (snímek autor, 2014).

Obr. 4: Hrad Vizmburk, detail částečně olámané obvodové římsy na přelomu mezi horní a dolní částí šachty, pohled z přístupové chodbičky (snímek autor, 2006).

Obr. 5: Hrad Vizmburk, pohled na dno šachty (přístupová chodbička je směrem dolů). Vlevo (pod měřítkem) částečně začistěné dno s relikty maltové kry (zejména nahoře a v levém dolním rohu), v pravém horním rohu diagonálně zazděný kámen, který rovněž napovídá úrovni dna šachty (snímek autor, 2014).

Obr. 6: Hrad Vizmburk, detail obrázku 5, detailní pohled na relikty úpravy dna šachty, na obr. 5 – vlevo, otočeno o 90° (snímek autor, 2014).

či vyjmutí předmětu desku opět sklopil na původní místo a nejspíše vycouval do hlavního prostoru přízemí věže, neboť otočit se v úzké chodbičce bylo obtížné (obr. 2 vlevo).⁶⁾

Interpretace takto výjimečné části hradní věže z 2. poloviny 13. století samozřejmě přímo vybízí k diskusi. Dosud k ní však přistoupil jediný autor, který možnost skryš odmítl. Výklenek považuje za záchod pro vězně, přičemž spodní část šachty by byla fekální jímkou.⁷⁾ Svůj výklad autor opírá o několik postřehů a dedukcí. Zdůrazňuje, že nevíme, jak hluboká je ve skutečnosti spodní část šachty. Soudí, že je šachta hlubší, přičemž odkazuje na podobné, přes 2 m hluboké šachty zjištěné ve věžích hradů Velešína (okres Český Krumlov) a Kaltenštejna (okres Jeseník). Ale i pro případ, že by šachta byla jen o málo hlubší než dnes, považuje za obtížnou dosažitelnost jejího dna člověkem stojícím v chodbičce před šachtou. Výklad, že dolní část šachty je fekální jímka záchodu, podporují podle autora také další vlastnosti prostoru: Rozměry horní části šachty odpovídají postavě, která sedí na desce, patrně kamenné, s nezbytným otvorem. Speklativně nakonec autor nabízí výklad vzniku kaverny druhotně vylámané po straně šachty: Vyhloubil ji některý z vězňů a vybrané zdivo házela do jímky předpokládané toalety, čímž ji zčásti zaplnil,

Obr. 7: Hrad Přimda (okres Tachov), románský výklenkový záchod vězení v přízemí rizalitu obytné věže. Výklenek je mělký, šikmá odpadová šachta ústí v exteriér (snímek autor, 2008).

a dosáhl tak její dnešní hloubky; když byla tato činnost zjištěna, dal držitel hradu záchod zrušit a zazdít. I když je autor o svém výkladu přesvědčen, závěrem zdůrazňuje, že „takovéto vybavení hradních věží nebylo zcela běžné ani v západní a jižní Evropě, o to pozoruhodnější je proto jejich výskyt v českých zemích“. Také připomíná, že nejstarším příkladem v Čechách je prevet vězení na románské Přimdě, ze zahraničních pak blíže uvádí podobně umístěný záchod na jihoitalském hradě Fridricha II. Gioia de Cole.⁸⁾

Obr. 8: Hrad Gioia del Cole (Itálie), příklad záchodu ve věžeřské kobce (snímek autor, 2018).

Soudím však, že uvedená interpretace šachty ve vizmburské věži jako záchodu s jímkou není udržitelná. K tomu mě vede několik vlastností zařízení, které jsem uvedl již dříve a nyní je zde mohu rozvést a doplnit.

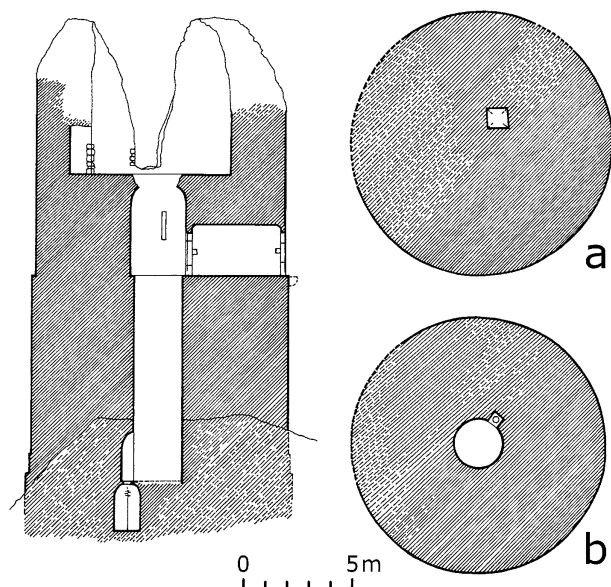
První se týká umístění šachty ve vztahu k půdorysu mohutného zdiva věže. Srovnáme-li vzájemně řadu jiných, prokazatelných záchodů v tloušťce zdiva, nemůžeme přehlédnout jednu důležitou tendenci. Záchod jako vrcholně privátní prostor bývá v mase zdiva obytných staveb zpravidla umístěn tak, aby jeho uživatel byl skryt před pohledy dalších osob v přilehlé místnosti. To lze docílit dveřmi, často se ale setkáváme se zasunutím záchodu co nejdál, což se při nedostatečné tloušťce zdiva docílilo zakřiveným vedením přístupové chodbičky mezi místností a vlastní toaletou. Stavební realizace přitom sice byla náročnější, ale plně odpovídala sociální úrovni a postavení uživatele. U vězení však tyto požadavky neplatily, ba právě naopak. Bylo žádoucí, aby stráž nad vězněm mohla kdykoli zkontrolovat jeho stav, a proto vězeň nemohl mít možnost skrývat se na místě, které by tomu zcela bránilo. Je proto logické, že záchody v přízemí věží, včetně oblastí s vyspělou stavební kulturou, bývaly umístěny v jen mělkých výklencích, do kterých bylo vidět, a jejichž vytvarování při výstavbě bylo co nejjednodušší. Reprezentantem této skutečnosti je např. záchodový výklenek v přízemí jedné z válcových flankovacích věží jihofrancouzského hradu Najac (po 1253), jehož vysokou stavební kulturu dokládá takřka každý detail (obr. 9), podobně jako obdobný záchod v přízemí věže (La Tour l'Oubliette) skvostného

Obr. 9: Hrad Najac (Francie), příklad záchodu v přízemí válcové flankovací věže (snímek autor, 2014).

hradu Coucy v Pikardii (cca 1225–1240),⁹⁾ eventuálně již zmíněný záchod na hradě Gioia de Cole v Apulii (obr. 8 a 9). Z tohoto pohledu vizmburská šachta na dně věže (věžeňskému) záchodu nenasvědčuje. Je záměrně zasunuta hluboko do masy zdiva, pečlivě vytvarovaná, dokonce se stupňovitým stropem přístupové chodbičky. U záchodu na dně věže by toto stavební pojetí nedávalo smysl. Pokud by spodní část šachty byla fekální jímka, mohl by ji stavitel prostě vyhloubit do skalního podloží a „nevyzvedávat“ ji do vyšší úrovně. Také pro čištění jímky (k tomu srov. též níže) by samozřejmě bylo mnohem výhodnější umístit záchod v mělkém výklenku, přístupném volně z interiéru věže. Představa obtížnosti vyprazdňování fekální jímky v konkrétně tvarovaném prostoru na Vizmburku, navíc vlastně zbytečného, je bizarní. Musíme si také uvědomit, že v českých věžích daného typu (v jejich dochovaných exemplářích) se spíše jen výjimečně setkáváme s převety a krby v 1. či 2. patře, zatímco v německých zemích se tyto prvky, které měly být k dispozici při krátkodobém pobytu ostrahy či obránců, vyskytují poměrně hojně. Existence latrín v tloušťce zdiva určených pro příležitostného (!) vězně, navíc pečlivě stavebně provedených, je u českých věží o to méně pravděpodobná.

Důležité je také detailní provedení předělu mezi horní a dolní částí šachty. Obvodová horizontální římsa nasvědčuje tomu, že na ní ležela těžká, nejspíše tedy kamenná vyjímatelná deska. To je u eventuálního záchodu velmi podezřelé, je to další, zbytná komplikace při realizaci. Pro čištění jímky by jistě byla vhodnější lehčí, dřevěná deska. Římsa byla jen na třech stranách šachty a chyběla směrem k chodbičce. Zde okraj desky ležel přímo na horní hraně příslušné stěny dolní části šachty, přičemž nechtěnému posunutí desky směrem do chodbičky bránila menší šířka chodbičky oproti hornímu dílu šachty. Je pravděpodobné, že toto detailní provedení umožňovalo osobě stojící v chodbičce desku podebrat, odklopit směrem vzhůru a poté opřít o (pravou) stěnu šachty. U záchodové desky by se nabízelo snazší zvedání desky – s využitím otvoru. Již jsme uvedli, že horní třetina stěny dolní části šachty na straně k chodbičce je tvořena plochým kmenem osazeným na výšku, z čehož lze usoudit, že právě jen ten-

Obr. 10: Hrad Kaltenštejn (okres Jeseník), svislý řez bergfitem s výklenkem a šachtou, půdorysy s šachtou – a, a výklenkem – b (podle P. Kouřil – D. Prix – M. Wihoda, o. c. v pozn. 17, s. 214–215; k tisku upravil J. Marounek).

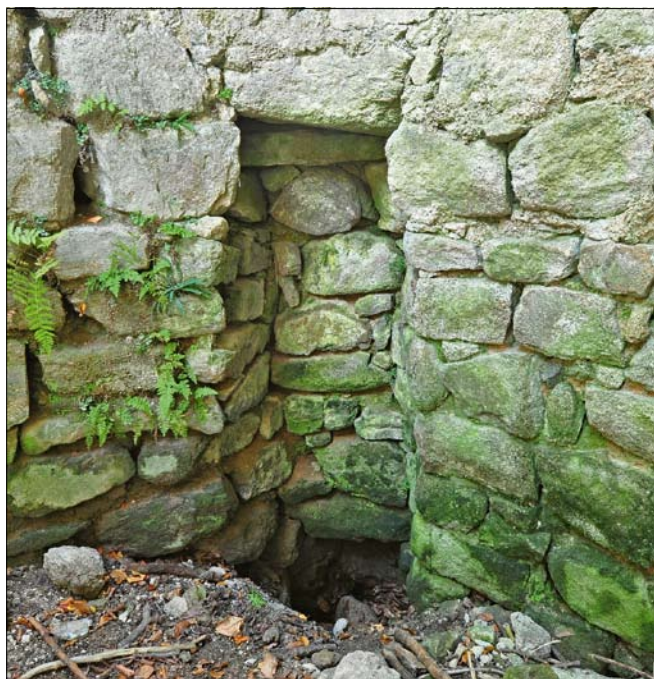
to kámen (deska) tvořil tloušťku vyzdívky šachty na této straně. To by sice mohlo vyhovovat záchodu (konkrétně sezení na otvoru při vykonávání potřeby),¹⁰⁾ ale stejně tak je to zásadní pro možnost přistoupit co nejbližší k šachtě a manipulovat ve stoje s jejím obsahem.¹¹⁾

Pokud jde o hloubku dolní části šachty, museli jsme při předešlé prezentaci konstatovat, že dno není začistěné, a tudíž nelze ověřit tento rozměr šachty a tvar dna.¹²⁾ Při další návštěvě výklenku v listopadu 2014 jsme však zjistili, že se stav dna šachty poněkud změnil. Někdo dno částečně vyčistil a odstranil z něj drobnou suť, čímž se i bez dalšího pokračování v této práci (která náleží archeologům) objevily důležité skutečnosti. Spodek šachty je až do krajů a natěsno zcela vyplněný, bez stop heterogenity, což by bylo v případě zaplnění suti krajně nepravděpodobné (obr. 5). Při dvou rozích šachty jsou patrné zbytky nerovné maltové plochy, které jsou směrem do středu šachty olámané (obr. 6). V jednom z protilehlých rohů vidíme sice malý, ale zřetelně diagonálně umístěný, na hraně olámaný kámen, který je spolu s uvedenými zbytky maltové plochy indicií dna šachty (obr. 5, vpravo nahoře). Je otázkou, zda dno bylo tvořeno jen maltovou plochou, nebo na této ploše ležely ještě pískovcové placáky. To by mohlo rozhodnout jen precizní archeologické ověření. I bez něj však můžeme mít za prokázané, že šachta nebyla oproti dnešnímu stavu hlubší.

Domnívám se, že uvedené vlastnosti pojednáváného prostoru přístupného z přízemí vizmburské věže přesvědčivě vylučují možnost, že by mohl sloužit jako toaleta. Kromě utváření, umístění a dalších detailních vlastností, včetně nově zdůrazněných, je nutno připomenout, že přízemí věže nespíše nemělo přímé větrání, což by prakticky vylučovalo i relativně krátký pobyt, pokud pomíme možnost, že by byl neustále otevřen otvor v klenbě. Neshledávám proto důvod měnit svou dosavadní interpretaci.

Povšimněme si však ještě jedné, obecnější otázky, která se týká jímek středověkých záchodů. Z archeologických výzkumů jsme dnes poměrně dobře informováni o podobě jímek ve středověkých městech, které bývaly umístěny v odlehlejší části parcely mimo obytný dům. Některé se čistily, jiné byly po zaplnění zasypány, některé byly vykopány za daným účelem, jiné využily např. již nefunkční studnu či cisternu, vzájemně se lišily objemem, tvarem, způsobem úpravy stěn atp. Jinak tomu však bylo se záchody přímo v obytných domech, zvláště v sociálně vyšším prostředí. Nejběžnější a nejpraktičtější byl arkýřový prevet, z nějž exkrementy dopadaly k patě zdi (někdy bedněným či zděným svodem), kde buď zůstávaly napospas přírodě, nebo byly zvenčí odstraňovány. Prevety bez arkýře musely mít šikmou odpadní šachtu v tloušťce zdi, kterou bylo podle jejího sklonu (míry svažitosti) účelné více či méně často proplachovat vodou. Na stejném principu fungovaly záchodové věže, věžice, přístavky atp. Problém však nastal, pokud měl být záchod umístěn v přízemí či dokonce zahluobeném prostoru, neboť zde nebylo zpravidla možno využít gravitace k vyvedení odpadu do exteriéru budovy. Odsud pak bylo nutno odpad (exkrementy) vynášet, případně zde byly jímány, a jímka shora čištěna. Výjimečná řešení samozřejmě nabízely výjimečné podmínky založení a umístění příslušné stavby; někdy mohly být využity přirozené skalní rozsedliny v podloží, vodní kanál atp., jindy bylo možno jímku čistit zdola, pomocí bočního přístupu, ať už z exteriéru, nebo ze suterénního prostoru. Místy byly příslušné partie přízemí založeny na hraně svahu (skály), proto ani zde nebyl problém zřídit záchod s šikmým odpadem v mase zdi do exteriéru, jako například ve věžeňské kobce na již vzpomenuté Přimdě (obr. 7) či v podobné situaci na hradě Birkenfels v Alsasku.

Každopádně nutnost jímání a následného odstraňování odpadu představovala značnou stavebně-technickou a provozní komplikaci, jejíž podstoupení muselo být opravdu důvodné (ve městech velká prostorová tíseň, nemožnost jiného řešení).¹³⁾ Proto je třeba velmi kriticky přistupovat také k eventualitě záchodu s jímkou ve věžeňské kobce, v níž nebylo možno zřídit gravitační odpad do exteriéru. Je třeba zdůraznit, že o způsobu odstraňování exkrementů v těchto případech zpravidla nemáme jednoznačné informace, i když je zde pod záchodem ve výklenku zakreslena na plánu svislá šachta. Z této dokumentace nebývá jasné, nakolik je skutečně prokázaná původní hloubka a směr uvažované šachty, podobně jako místo jejího zakončení. Např. svislá šachta záchodu ve výklenku kobky v přízemí velkého donjonu v Aigues-Mortes (zv. La Tour de Constance), dokončeného roku 1248,¹⁴⁾ dosahuje záhy úrovně hladiny vodního příkopu, nabízí se tedy likvidace odpadu touto cestou. Každý případ bychom proto měli posuzovat jen na základě spolehlivé podrobné dokumentace, která však z technických důvodů není zpravidla vyhotovená, event. dostupná, některé dosavadní interpretace jsou jistě mylné.¹⁵⁾ Především je třeba vyloučit, že exkrementy takto umístěných záchodů nemohly padat do míst, odkud je nebylo nutné odstraňovat, nebo že se počítalo s jejich vsakováním do podloží. Také tuto eventualitu však bylo možno na Vizmburku předem odmítnout, neboť pojednávaná šachta je daleko od hrany skály a podložní tvoří pískovec odlučný ve velkých horizontálních deskách. Ostatně

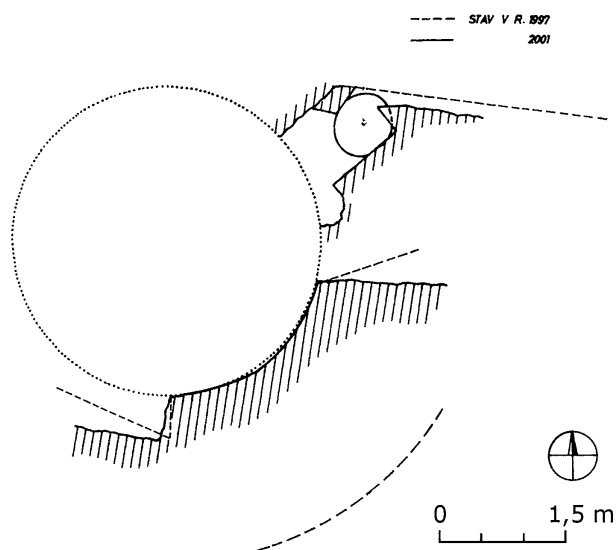

Obr. 11: Hrad Kaltenštejn, výklenek v přízemí bergfritu (snímek autor, 2016).

v takovém případě by neměla smysl vyndavací kamenná deska v šachtě, která je také ve srovnání s dalšími, prokazatelnými záchody naprostou raritou. Poměrně vzácný výskyt záchodů v přízemích věží, která lze pokládat za vězení, a to i v podstatně vyspělejší prostředí západní a jižní Evropy, lze nejspíše vyložit tak, že namísto komplikované stavby stálého záchodu měl vězeň k dispozici záchod „nestálý“, tedy nádobu – vědro, které bylo možno občas jednoduše vytáhnout do vyššího podlaží a vyprázdnit. Vůbec lze konstatovat, že jakékoli jímání fekálií ve věžeňské kobce je zbytečnou, těžko zdůvodnitelnou komplikací (o náročné výstavbě samotného záchodu v mase zdi nemluvě), lze-li se fekálií zbavit s pomocí vězně a jeho strážce mnohem jednodušším a rychlým způsobem. Pokud se někdy zdůrazňuje, že čistit jímky v tomto případě nebylo nutné, neboť se věžeňský záchod využíval jen občas, a objem fekálií tedy nebyl velký, jde o zavádějící argument. Právě za takového předpokladu je technicky náročné zřizování stálého záchodu ještě méně odůvodněné.¹⁶⁾

Na pozadí těchto poznámek se nakonec zastavme u dvou dalších, již výše zmíněných domnělých záchodů v přízemí válcových hradních věží z 13. století na Kaltenštejně a Velešíně.

Přízemí kaltenštejnské věže dosahuje průměru sotva 200 cm a podle informací z výzkumu je zčásti zahloubené do podložní skály. V plášti zdiva je zde vybrán původní výklenek, 160 cm vysoký, 60 cm široký a 50 cm hluboký. Nahoře je výklenek zakončen rovným překladem a jednoduchou čtvrtkruhovou klenbičkou (obr. 11). Dno výklenku bylo podle autorů průzkumu překryto plochým kamenem, pod nímž se objevil kruhový otvor, vedoucí do svislé vyzděné šachty půdorysu cca 87 × 87 cm a výšky cca 200 cm, zaklenuté klášterní klenbičkou (obr. 10). Šachta je oproti výklenku pootočena nakoso (o 45°). Účel tohoto prostoru byl interpretován jako tesaurační,¹⁷⁾ následně však byl tento výklad odmítnut opět ve prospěch jímky záchodu.¹⁸⁾

Obr. 12: Hrad Velešín (okres Český Krumlov), půdorys velké věže s šachtou (válcová část) a obdélným výklenkem nad ní (podle T. Durdíka, o. c. v pozn. 19, s. 411; k tisku upravil J. Marounek).

Oproti vizmburskému příkladu je výklenek v přízemí věže podstatně mělčí a dochovaným příkladům záchodů velmi podobný, náročně provedená „jímka“ však opět budí rozpaky. Ve výklenku nejsou žádné stopy vodorovného záchodového sedátka. K sezení přitom nemohl sloužit údajný kruhový otvor pod kamenem, neboť se podle zaměření věže nacházel prakticky přímo v úrovni dna přízemí věže, a poloha vsedě by rovněž byla v konfliktu s půdorysem nakoso umístěné komůrky.

Ve velešínské věži byla archeologicky objevena svislá šachta přibližně válcového tvaru, průměru cca 70 cm a hloubky 230 cm, vytvarovaná lomovými kameny. Střed šachty je vzdálen cca 90–100 cm od líce zdiva v interiéru věže, který má průměr cca 370 cm. Nad šachtou se dochovaly fragmenty obvodových stěn prostoru odlišného, v podstatě pravoúhlého půdorysu, který byl interpretován jako původní výklenek šířky cca 80 a půdorysné hloubky cca 120–150 cm (tento rozdíl v délce bočních stran je způsoben tím, že výklenek neleží přesně na radiále kruhového půdorysu věže). Neznáme však původní výšku a další detaily utváření výklenku. Vztah výklenku a válcové šachty je zřetelně asymetrický; dvě vzájemně zhruba kolmé stěny výklenku nestejněměrně zasahují do půdorysu šachty, zatímco na třetí straně má stěna od okraje šachty naopak odstup (obr. 12). V reakci na tento náález, ale v době, kdy šachta ještě nebyla vybrána až na dno, navrhl autor archeologického výzkumu čtyři možné výklady. Zprv mohlo jít o latrínu, problém však představuje nemožnost představy o vyústění dolního konce šachty do exteriéru, přičemž eventualita jímky je krajně nepravděpodobná; zadruhé stahovací jímka na vlhkost v interiéru věže; zatřetí studna nebo cisterna, začtvrté tesaurační prostor. Ze všech těchto možností považuje autor za reálnou jen tu poslední, navíc s výhradami, proto přenechává řešení případným dalším poznatkům v budoucnu.¹⁹⁾ Poté, co šachta byla vybrána až na rovné, jen miskovitě prohnuté a maltou omazané dno, tvořené skalním podloží, autor konstatoval, že jde vcelku spo-

lehlivě o záchodovou šachtu, která ovšem neměla být příliš intenzivně využívána.²⁰⁾

Jak jsme již uvedli, chybí nám celková představa o tvaru velešínského výklenku i jeho detailní návaznosti na přízemí věže (dnešní stav je zkomolený následnou stavební úpravou). Za neméně vážný problém však považujeme vzájemný vztah výklenku a šachty. I když autor archeologického výzkumu konstatuje, že styk zdíva stěn výklenku se zdívem šachty „je organický a obě konstrukce nepochybně vznikly současně“,²¹⁾ nepovažujeme to za pravděpodobné. Asymetrické umístění šachty a nezanedbatelné, přitom opět nepravidelné zmenšení její světlosti dvěma stěnami výše umístěného výklenku (srov. obr. 12) nasvědčují podle našeho názoru spíše pozdějšímu vzniku výklenku, přitom výklenek částečně narušil původní využitelnost šachty. Přesný význam tohoto jevu neznáme, na místě je však velká opatrnost při pokusech o interpretaci.

Ani jeden z těchto dvou příkladů na Kaltenštejně a Velešíně neumožňuje podle našeho názoru jednoznačný funkční výklad šachty, přičemž spojení s latrínou pokládáme za nepravděpodobné. Je potřeba vyčkat výsledků dalšího srovnávacího studia na základě detailně zdokumentovaných a spolehlivě interpretovaných příkladů. Rozhodně však nelze odmítat různé, třeba i na první pohled nepravděpodobné a velmi individuální možnosti, zvláště pro období počátků výstavby kamenných hradů v českých zemích. Právě tezaurační prostory by mohly mít pozoruhodné kulturně-historické souvislosti, které je třeba docenit, samozřejmě je-li možnost takovéto interpretace u konkrétních nálezů reálná.

Tato práce vznikla v rámci plnění výzkumného cíle NPÚ: Nemovité památky v ČR, financovaného z institucionální podpory Ministerstva kultury ČR na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace.

PHDR. VLADISLAV RAZÍM – NÁRODNÍ PAMÁTKOVÝ ÚSTAV, ÚZEMNÍ ODBORNÉ PRACOVNÍSTĚ STŘEDNÍCH ČECH V PRAZE, SABINOVA 373/5, PRAHA 3
RAZIM.VLADISLAV@NPU.CZ

POZNÁMKY

- 1) Autor tohoto příspěvku se s jubilem Ing. **Petrem Mackem**, Ph.D., seznámil na archeologickém výzkumu hradu Vizmburka v roce 1976. Lepší pojítka mezi lidmi, kteří se během studijních let nadchli pro středověkou architekturu, si lze jen stěží představit. Přitom nelze zapomenout na vedoucího výzkumu PhDr. **Antonína Hejnu**, CSc. (1920–1986), s nímž jsou hezká léta na výzkumu Vizmburka neodlučitelně spjata a který by se letos dožil 100 let. Bílé pískovcové zdívo, v jehož lících člověk během té doby poznal snad každý kámen, přirostlo většině kamarádů a kamarádek z naší brigádnické party navždy k srdci. Organizace postupného odkrývání hradu způsobila, že na dno válcové věže, a tím také na velice pozoruhodný prostor v těchto místech, došlo až na samotném konci výzkumu. Tato „třešnička na dortu“ tak většině účastníků dlouholeté akce unikla, neměli možnost dotknout se jejího tajemného kouzla vlastníma rukama. Dovolují si proto Petrovi naservírovat onen, byť chvillemi poněkud zavánějící pamlsk alespoň touto cestou, samozřejmě s přesvědčením, že nad ním bude intenzivně přemýšlet.
- 2) V. Razím, Vizmburk. Raně gotický hrad a jeho proměny. Příloha časopisu *Průzkumy památek* XIX, Praha 2012 a tam citovaná literatura (zde je také podrobnější měřická a fotografická dokumentace). Srov. též: J. Košťál a kol., Vizmburk, příběh ztraceného hradu. Havlovice 2013.

- 3) Dnes lze dovnitř pouze vlézt po břiše, neboť chodbička je kromě horní části zazděná. Stáří této zazdívky je otázkou, v budoucnu by snad pomohl dostatečně reprezentativní srovnávací rozbor malt. Hrad byl cíleně zbořen již roku 1447.
- 4) Na zaměření v předešlé publikaci jsme omylem vyznačili římsu i na straně k chodbičce. Viz V. Razím, o. c. v pozn. 2, s. 42, obr. 57. Tato chyba je na obr. 2 tohoto příspěvku opravena.
- 5) Radiálně umístěný nadlehčovací pas se objevil v jádru zdíva na vnější straně věže v důsledku zániku lince.
- 6) V. Razím, o. c. v pozn. 2, s. 34–42.
- 7) J. Varhaník, Tresory v hradní věži, in: *Dějiny staveb* 2013, Plzeň 2013, s. 120–126, zejm. s. 123–124.
- 8) Tamtéž, s. 124; srov. též J. Varhaník, K otázce francouzského importu hradní architektury, *Archaeologia historica* 28, 2003, s. 343–346. Ke středověkým hradním věžením v západní Evropě a jejich latrínám např.: R. Nevell, Castles as Prisons, *The Castle Studies Group Journal* 28, 2014–2015, s. 203–224; J. Mesqui, L'Hygiène dans les Châteaux forts au Moyen Age, in: A. Debord a kol., *La Vie de Châteaux. Le Bugue* 1992, s. 45–74; *týž*, Châteaux et enceintes de la France médiévale. De la défense à la résidence 2. La résidence et les éléments d'architecture. Paris 1993, cit. s. 169–180.
- 9) J. Mesqui, Châteaux forts et fortifications en France. Paris 1997, cit. s. 261–262; F. Maurau, Forteresse de Najac et son histoire. Najac 2008; Ch. Corvisier, Le château de Coucy et l'enceinte de la ville. Paris 2009.
- 10) J. Varhaník, o. c. v pozn. 7.
- 11) V. Razím, o. c. v pozn. 2.
- 12) Tamtéž.
- 13) K tomu srov. např. S. Schütte, Brunnen und Kloaken auf innerstädtischen Grundstücken im ausgehenden Hoch- und Spätmittelalter, in: H. Steuer ed., *Zur Lebensweise in der Stadt um 1200*. Köln 1986, s. 237–256; R. Krajčíc a kol., Dům pasíře Prokopa v Táboře (Archeologický výzkum odpadní jímky v domě čp. 220). Tábor 1998; Z. Dragoun – J. Škabrada – M. Tryml, Zjištění záchodového rizalitu v románském domě čp. 16/1 na Starém Městě pražském, *Průzkumy památek* V, č. 2, 1998, s. 77–82; R. Krajčíc, Voda a odpady jako privátní i komunální problém městských aglomerací. Doklady z města Tábora od 13. do 18. století, in: *Památky archeologické C/2009*, Praha 2009, s. 261–300 (za upozornění děkuji Janu Kypťovi z NPÚ ÚOP).
- 14) M.-É. Bellet – P. Florenson, La cité d'Aigues-Mortes. Paris 1999 (Itinéraires du Patrimoine 169).
- 15) Podle zcela nových poznatků z průběhu sanace není na dně přízemí známé osmiboké, velmi kvalitně z bosovaných kvádrů postavené věže hradu Steinsberg v Bádensku-Würtembersku dlouho předpokládaná fekální jímka, ale cisterna (wikipedia – commons, vyhledáno 11. 2. 2019).
- 16) Patrně nejpodrobněji se otázkou účelu prostorů v přízemí bergfirtu zabýval K. R. Müller, Das Burgverlies – eine Hypothese zu seinem Zweck, Burgen und Schlösser 36, 1995, s. 166–176. Možnost využití jako vězení pokládá spíše za výjimečnou.
- 17) P. Kouřil – D. Prix – M. Wihoda, Hradý českého Slezska. Brno – Opava 2000, s. 214–216.
- 18) J. Varhaník, 2003, o. c. v pozn. 8.
- 19) T. Durdík, Velká věž hradu Velešína, in: *Castellologica bohémica* 8, Praha 2002, s. 409–416.
- 20) *Týž*, Hradý na Malši. Praha 2008 (Vlastivědná knihovnička SPS, sv. 15), s. 26–27; *týž*, Ilustrovaná encyklopedie českých hradů. Dodatky 3. Praha 2008.
- 21) *Týž*, Hradý, o. c. v pozn. 20, s. 27.

ZUR ZWECKBESTIMMUNG DER NISCHE IM ERDGESCHOSS DER BERGFRIEDS DER BURG VIZMBURK

Die Burg Vizmburk (Gem. Havlovice, Bez. Trutnov [Trautenau]) ließ sich der vornehme Höfling König Wenzels II. Tas v. Vizmburk im 3. Drittel des 13. Jahrhunderts erbauen (vgl. Vladislav Razím, Vizmburk. *Raně gotický hrad a jeho proměny. Beilage der Zeitschrift Průzkumy památek* XIX, 2012). Im Erdgeschoss des Turms, der im Rahmen der ovalen Burganlage als der erste erbaut wurde, befindet sich ein ursprünglicher, sehr ungewöhnlicher zweiteiliger Raum. Seinen Vorderteil bildet kurzer horizontaler Zugang, den Hinterteil

vertikaler Schacht. Wegen des späteren Mauerwerks weiß man nicht, wie der Fußboden und untere Teil des kurzen Gangs gestaltet sind. Sein Oberteil ist hingegen ganz entblößt, die Decke ist viermalig nach Innen steigend abgestuft. Der Schacht besteht aus zwei übereinander situierten Teilen; der Obere ist vom fast quadratischen, mäßig deformierten Grundriss (ca. 67x78 cm), im Vergleich mit dem horizontalen Gang etwa um 30 cm breiter, der Anschluss ist asymmetrisch. In der Wand an der rechten Seite ist eine unregelmäßige, sekundär ausgebrochene Kaverne. Dieser obere Schachtteil ist ca. 115 cm hoch, und reicht etwas höher als die letzte Stufe der Decke. Der etwas weniger geräumige untere Teil des Schachtes (ca. 73x50 cm) ist vom oberen Teil mit einem Gesims aus ausgekragten Steinen abgetrennt, die aber überwiegend abgebrochen sind. Das Gesims befand sich an drei Seiten, aber es fehlte an der Zugangsseite. Der untere Teil vom Schacht ist ungefähr 100 cm tief. Es besteht kein Zweifel davon, dass auf dem Gesims eine Steinplatte lag, die den Schacht in zwei Teile trennte. Die Wände aller Teile des beschriebenen Raums sind sorgfältig auf dieselbe Weise wie das Mauerhaupt des Turmerdgeschosses allein gemauert. Der Schacht samt dem Zugang wurde bereits mit dem Bauvorgang des Turms sorgfältig in der Mauerwerksmasse geformt.

Gegen die mögliche Erklärung, es habe sich um den Häftlingsabort gehandelt, ist der Autor der Ansicht, dass der Schacht als Wertsachenversteck diente. Er stützt seine Ansicht um diese Argumente: Der Abort wäre nicht tief in der Mauermaße verborgen, es hätte lediglich eine seichte Nische gereicht; der Schacht ist verhältnismäßig nicht tief, offenbar ohne Fäkalgrube; die Deckplatte im Schacht war herausnehmbar – im Fall des Aborts wäre sie unter diesen Umständen nicht steinern; ein so anspruchsvoll ausgeführter Abort weicht vom Niveau der Ausstattung der vergleichbaren Bauten im gegebenen Kulturmilieu und der gegebenen Zeit ab. Bisher ist nicht genug Vergleichsmaterial sowohl aus den böhmischen Ländern (die weiteren erwähnten Beispiele der vermutlichen Aborte in den Burgen in Böhmen sind nicht überzeugend), als auch aus ganzem Mitteleuropa zur Verfügung. Man entbehrt auch einer adäquaten Analogie des Verstecks auf dem Boden des Turms einer Adelsburg aus dem 13. Jahrhundert.

ABBILDUNGEN

Abb. 1: Vizmburg (Gem. Havlovice, Bez. Trutnov [Terautenau]), Burg, geodätische Aufnahme der Burganlage in der Erdgeschosshöhe. Links oben der behandelte Turm /Bergfried/ (Vermessung J. Kopecký u. Koll.; Fachzusammenarbeit Autor; Druckvorbereitung J. Veselý).

Abb. 2: Vizmburg, Burg, geodätische Aufnahme der Burganlage, Detail des runden Turms. Links Teil vom Erdgeschoss mit Raum in der Mauerwerksmasse, rechts vertikaler Schnitt mit Blick nach Nordosten (Vermessung J. Kopecký u. Koll.; Fachzusammenarbeit Autor; Druckvorbereitung J. Veselý und V. Tůr; Gestaltung J. Marounek).

Abb. 3: Vizmburg, Burg, der teilweise verblendete Eintritt in den Gang zum Schacht im Turmerdgeschoss (Foto Autor, 2014).

Abb. 4: Vizmburg, Burg, Schacht im Turmerdgeschoss, Detail des teilweise abgebrochenen Gesimses zwischen dem oberen und unteren Teil, Blick vom Zugangsraum (Foto Autor, 2006).

Abb. 5: Vizmburg, Burg, Schachtboden (Blick vom Zugangsraum nach unten). Links (unter dem Maßstab) der teilweise präparierte Boden mit Relikten einer Mörtelscholle (vor allem oben und links unten in der Ecke), rechts oben in der Ecke ein diagonal eingemauerter Stein, der ebenfalls dem Schachtbodenniveau entspricht (Foto Autor, 2014).

Abb. 6: Vizmburg, Burg, Relikte der Gestaltung des Schachtbodens in Detailansicht, s. Abb. 5 links, um 90° umgekehrt (Foto Autor, 2014).

Abb. 7: Přimda (Přaumberg, Bez. Tachov), Burg, Wohnturmsrisalit, Erdgeschoss, romanische Abortnische im Gefängnis. Die Nische ist seicht, schräger Ablaufschacht mündet an der Außenseite der Burg (Foto Autor, 2008).

Abb. 8: Gioia del Colle (Italien), Burg, Beispiel des Aborts in einer Gefängniszelle (Foto Autor 2018).

Abb. 9: Najac (Frankreich), Burg, Beispiel des Gefängnisaborts im Erdgeschoss des runden flankierenden Turms (Foto Autor, 2014).

Abb. 10: Kaltenštejn (Kaltenstein, Bez. Jeseník), Burg, Berchfrit mit Nische und Schacht, vertikaler Schnitt, Grundrisse mit Schacht /a/ und Nische /b/ (nach P. Kouřil-D. Prix-M. Wihoda, s. Zít. in Anm. 17, S. 214–215; Druckvorbereitung J. Marounek).

Abb. 11: Kaltenštejn, Burg, Berchfrit, Nische im Erdgeschoss (Foto Autor, 2016).

Abb. 12: Burg Velešín (Gem. Svätý Jan nad Malší [Johannesberg], Bez. České Budějovice [Budweis]), Grundriss des großen Turms mit dem Schacht (runder Teil) und einer rechteckigen Nische über ihm (nach T. Durdík, s. Zít. in Anm. 19, S. 411, Druckvorbereitung J. Marounek).

RESTAURÁČSKÝ PRŮZKUM A ZÁSAH NA MOZAICE PANNY MARIE RŮŽENCOVÉ NA PRŮČELÍ KLÁŠTERNÍ BUDOVY KONGREGACE PETRINŮ V ČESKÝCH BUDĚJOVICÍCH

JAN VOJTĚCHOVSKÝ – ADÉLA
ŠKRABALOVÁ – VLADISLAVA ŘÍHOVÁ

Restoration Research and Treatment of the Mosaic of Our Lady of the Rosary on the Facade of the Monastic Building Of Congregatio Fratrum Sanctissimi Sacramenti (Petrinum) In České Budějovice

The exterior glass mosaic on the façade of the monastic building of Congregatio Fratrum Sanctissimi Sacramenti (Petrinum) in České Budějovice dates from 1904 and was made by the first Czech mosaic maker Viktor Foerster in collaboration with Jaroslav Pantaleon Major and Desiderius Lenz. The mosaic decoration reflects the Beuron style, thus corresponding to the murals in the church interior. The mosaic's unsatisfactory condition gave rise to the primary inspection. The mosaic decoration showed damage in the form of open defects that uncovered the bedding mortar after mosaic tesserae fell off, and also a big amount of cavities. At first, the initial restoration, art history, and natural history research was carried out; the results were expanded during the restoration. Based on the research, a proposal of restoration treatment was drawn up. Subsequently, essential restoration was carried out to preserve the mosaic.

Keywords: mosaic – Our Lady of the Rosary – České Budějovice – restoration research – art history research – natural science research – Beuron style – Viktor Foerster – Jaroslav Pantaleon Major – Desiderius Lenz

Skleněná exteriérová mozaika na průčelí klášterní budovy kongregace petrinů v Českých Budějovicích vznikla v roce 1904 a je dílem prvního českého mozaikáře Viktora Foerstera, ve spolupráci s Jaroslavem Pantaleonem Majorem a Desideriem Lenzem. Mozaiková výzdoba se nese v beuronském duchu a koresponduje tak s nástěnnými malbami v interiéru kostela. Podnětem pro provedení základního ohledání mozaiky byl její neuspokojivý stav. Na mozaikové výzdobě se vyskytovala poškození zejména ve formě otevřených defektů s odhalenou osazovací maltou, která vznikla odpadnutím mozaikových kostek a rovněž ve formě velkého množství dutin. Nejprve byly provedeny vstupní restaurátorské, uměleckohistorické a přírodovědné průzkumy, jejichž výsledky byly doplňovány v průběhu restaurování. Na základě provedených průzkumů byl vypracován návrh restaurátorského zákroku. Poté bylo přistoupeno k samotnému restaurátorskému zásahu, který byl pro zachování mozaiky nezbytný.

Klíčová slova: mozaika – Panna Marie Růžencová – České Budějovice – restaurátorský průzkum – uměleckohistorický průzkum – přírodovědný průzkum – beuronský styl – Viktor Foerster – Jaroslav Pantaleon Major – Desiderius Lenz